

บทนำ

1.1 ความสำคัญและที่มาของปัญหา

ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งครอบคลุมพื้นที่มากกว่า หนึ่งในสี่ของประเทศ เป็นอู่ข้าวอู่น้ำที่สำคัญ ตลอดจนเป็นศูนย์กลางการปกครองมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย สมัยอยุธยา จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ด้วยลักษณะเฉพาะทางภูมิศาสตร์ลุ่มแม่น้ำทำให้ภายในพื้นที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่มหาศาลนี้ประกอบไปด้วยเครือข่ายลำคลองทั้งทางธรรมชาติ และลำคลองที่มนุษย์สร้างขึ้นตั้งแต่ครั้งอดีตจนถึงปัจจุบัน องค์ประกอบน้ำในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามีหลากหลายรูปแบบ ตั้งแต่ระดับมหภาค เช่น หนอง ลำด วัง บึง เครือข่ายลำคลอง ไปจนถึงระดับอนุภาค เช่น ลำราง ลำประโดง สระ บ่อ เป็นต้น จึงปฏิเสธมิได้เลยว่า การตั้งถิ่นฐานในพื้นที่นี้ ผู้อยู่อาศัยจึงต้องพึ่งพิง ตลอดจนปรับตัว ปรับสภาพแวดล้อม เพื่อให้สามารถดำเนินชีวิตอยู่ภายใต้บริบททางภูมิศาสตร์ที่ความสัมพันธ์กับน้ำ ตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมของการตั้งถิ่นฐานในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาดังแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีทั้งในระดับเมือง ได้แก่ กรุงเทพมหานคร เมืองนนทบุรี เมืองธนบุรี กรุงเทพมหานคร เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองมหาชัย เมืองแม่กลอง เมืองฉะเชิงเทรา และในระดับหมู่บ้าน ได้แก่ ชุมชนชาวนา ชุมชนชาวสวนผลไม้ ชุมชนชาวนาเกลือ ชุมชนชาวประมงชายฝั่ง ชุมชนป่าโกงกาง รวมถึง ชุมชนตลาดน้ำและตลาดริมน้ำ ศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนระดับย่อยซึ่งกระจายตัวอยู่แทบจะทุกชุมชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ถือได้ว่าการตั้งถิ่นฐานบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นไปอย่างเกี่ยวเนื่องและสัมพันธ์กับองค์ประกอบน้ำ แสดงให้เห็นชัดเจนถึงพัฒนาการของวัฒนธรรมน้ำซึ่งควบคู่ไปกับการดำเนินชีวิตของผู้คนในบริเวณนี้มาตลอด

อย่างไรก็ตาม เมื่อกาลเวลาเปลี่ยนไป พร้อมกับการเข้ามาของแนวความคิดพัฒนาที่อยู่อาศัยและเมืองให้เป็นไปตามอารยประเทศ ด้วยแนวทางการเปลี่ยนแปลงสู่ความทันสมัยในรูปแบบของวัฒนธรรมยุค เริ่มต้นด้วยการพัฒนาเครือข่ายการคมนาคมทางบกเพียงด้านเดียว ทั้งในระดับมหภาคและอนุภาค ส่งผลต่อรูปแบบการเดินทางและการเข้าถึงเมืองและชุมชน ด้วยการลดทอนบทบาทของเครือข่ายลำคลองในการเป็นเส้นทางคมนาคมสายหลัก รวมถึงการพัฒนาแหล่งที่อยู่อาศัยแบบชาวเมือง “บก” ซึ่งเริ่มกระบวนการก่อสร้างโดยการ “ถมที่” แพร่กระจายไปยังทุกพื้นที่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานำไปสู่การทำลายเครือข่ายตลาดน้ำ ตลาดริมน้ำ ชุมชนพึ่งพิงน้ำ บ้านเรือนชุมชนแบบ “สะเทินน้ำสะเทินบก” และวัฒนธรรมน้ำในที่สุด ผลของการทำลายล้างดังกล่าว ปรากฏให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ โดยเฉพาะในเขตเมืองหลวง ด้วยปัญหาซึ่งมีความซับซ้อนเป็นวงจรอุปาทานเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน ไม่ว่าจะเป็นผลกระทบต่อ สิ่งแวดล้อมชุมชนและเมือง สิ่งแวดล้อมเพื่อการอยู่อาศัย มลภาวะทุกรูปแบบซึ่งส่งผลกระทบต่อสุขภาพร่างกายและจิตใจ และยังส่งผลกระทบตรงทางอ้อมต่อชุมชนท้องถิ่นในบริเวณใกล้เคียง โดยเฉพาะปัญหาน้ำท่วม ปัญหามลภาวะในแหล่งน้ำ ปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม

ทั้งนี้ เป็นที่ประจักษ์แล้วว่า กรุงเทพมหานครและปริมณฑลถือเป็นศูนย์กลางการตั้งถิ่นฐานของบ้านเรือนในภูมิภาคลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง จึงได้รับผลกระทบโดยตรงจากการเปลี่ยนแปลงสู่ความเป็นเมืองดังกล่าวมากที่สุด ด้วยปัญหาจากการขยายตัวของเมืองอย่างกะทันหันพร้อมๆ กับการพัฒนาการเครือข่ายการสัญจรทางบก การก่อสร้างและการวางผังเมืองซึ่งขาดความเข้าใจถึงสมดุลพื้นที่บกและพื้นที่น้ำตามแนวทางที่เป็นมาในอดีตอย่างสิ้นเชิง กระบวนการและระบบการจัดการพื้นที่เพื่อการอยู่อาศัยซึ่งไม่สอดคล้องกับบริบทของที่ราบลุ่มแม่น้ำตอนล่าง ยังส่งผลกระทบเป็นลูกโซ่ไปถึงสิ่งแวดล้อมองค์รวมของที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและบริเวณรอบเคียง

ดังนั้น การศึกษาเพื่อหาคำตอบของการเปลี่ยนแปลงฐานกรุงเทพมหานครและปริมณฑลจึงมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพื่อการสร้างองค์ความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับพัฒนาการและการปรับตัวของการตั้งถิ่นฐานบริเวณศูนย์กลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ตลอดจนเพื่อหาแนวทางการพัฒนาที่อยู่อาศัยทั้งในระดับมหภาคและอนุภาค ซึ่งเหมาะสมและสอดคล้องกับบริบทของที่ราบลุ่มแม่น้ำตอนล่างต่อไป

จากหลักฐานบันทึกข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ได้แก่ โคลงกำสรวลสมุทร และ จดหมายเหตุลาลูแบร์ หรือ จดหมายเหตุบันทึกการเดินทางมายังกรุงศรีอยุธยาของชาวต่างชาติอื่นๆ เป็นที่ชัดเจนว่าบริเวณกรุงเทพมหานครและ ปริมณฑล หรือ ที่รู้จักกันในนามว่า “บางกอก” ปรากฏชื่อมีมาตั้งแต่ต้นสมัยอยุธยาในฐานะเมืองท่าหรือเมืองหน้าด่านที่ปกคลุมอาณาบริเวณไปด้วยสวนผลไม้ กล่าวได้ว่า กรุงเทพมหานครและปริมณฑลในอดีตครั้งสมัยอยุธยาเป็นชุมชนชาวสวนผลไม้ ตามที่มีคำกล่าวขานเมื่อต้นสมัยรัตนโกสินทร์ว่า “สวนในบางกอก สวนนอกบางช้าง” ซึ่งหมายความว่า ศูนย์กลางสวนผลไม้ลือชื่อสองบริเวณซึ่งถือเป็นศูนย์กลางการเพาะปลูกผลไม้ในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ได้แก่ สวนผลไม้ที่บางกอกหรือกรุงเทพมหานครและปริมณฑล และ สวนผลไม้ที่บางช้างหรืออัมพวา

อย่างไรก็ตาม นอกเหนือไปจากการพรรณนารายานามสถานที่และการอธิบายเชิงอักษรแล้ว ในหลักฐานบันทึกดังกล่าว ไม่มีการอธิบายถึงพื้นฐานของบางกอกในสมัยนั้นอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมแต่อย่างใด ถึงแม้จะมีงานศึกษาวิชาการการตั้งถิ่นฐานชุมชนบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โดยอาจารย์Takaya Yoshikazu หรือ อาจารย์ทิวา ศุภจรรยา และคณะ ซึ่งอธิบายลักษณะทางภูมิศาสตร์ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ที่แบ่งออกเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเก่าและใหม่ แต่ในงานศึกษาดังกล่าว เน้นไปในเรื่องการแบ่งพื้นที่ราบลุ่มในระดับมหภาค มิได้ลงรายละเอียดในระดับอนุภาค และยังไม่มีการอธิบายพื้นฐานเครือข่ายลำน้ำในบริเวณบางกอกเท่าที่ควร ส่วนงานวิจัยที่รวบรวมจัดระบบรายชื่อลำคลองและเครือข่ายทั้งหมดในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง รวมถึงกรุงเทพมหานครและปริมณฑล โดย อาจารย์ปิยนดา บุนนาคและคณะ ก็เป็นการนำเสนอข้อมูลทางประวัติศาสตร์และการจัดหมวดหมู่ตามการใช้งานทั่วไป มิได้มีวัตถุประสงค์การวิจัยในการตั้งถิ่นฐาน

งานวิจัยนี้จะเป็นการต่อยอดองค์ความรู้จากงานวิทยานิพนธ์ระดับคุณวุฒิปริญญาตรีของผู้สมัครฯ ได้ค้นพบกระบวนการพิสูจน์ที่มาของคลองสวนโบราณ โดยการสืบหารูปแบบเฉพาะของคลองสวนโบราณในระดับภาพรวมและรายละเอียดจากการอ่านและสร้างแผนที่ ซึ่งสามารถใช้ฐานข้อมูลแผนที่ประวัติศาสตร์ที่ดำเนินงานภายใต้การสนับสนุนของ สกว. (รายละเอียดจากเอกสารอ้างอิงผลงานวิจัย) ตลอดจนนำมาอธิบายการเปลี่ยนแปลงพื้นฐานของเมืองด้วยชั้นข้อมูลในช่วงเวลาที่แตกต่างกันจากอดีตสู่ปัจจุบัน

1.2 วัตถุประสงค์

เพื่อศึกษาพื้นฐานและการเปลี่ยนแปลงเครือข่ายคลองสวนผลไม้ บริเวณกรุงเทพมหานครและปริมณฑล

1.3 โครงสร้างงานวิจัย

บทนำ

ที่มาของปัญหาและความสำคัญของงานวิจัยนี้ และวัตถุประสงค์

บทที่หนึ่ง

แสดงการพิสูจน์สมมติฐานช่วงเวลาของการพัฒนาพื้นที่สวนผลไม้และเครือข่ายลำคลองบริเวณบางกอก

ตลอดจนลักษณะบางประการของชุมชนสวนผลไม้บริเวณบางกอกซึ่งสัมพันธ์กับเครือข่ายลำคลอง โดย

- (1) การศึกษาประวัติศาสตร์คลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยา
- (2) การศึกษาลักษณะโครงข่ายคลองสวนบริเวณจุดตัดของคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยา จำนวนสามจุด ได้แก่
 - จุดตัดคลองลัดถนนพหลโยธิน
 - จุดตัดคลองลัดบางกอก

- จุดคัดคลองลัดบางกอก

จากการสร้างและวิเคราะห์แผนที่เครือข่ายลำน้ำ ด้วยแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ.2475

- (3) การศึกษาลักษณะความสัมพันธ์ของพื้นที่สวน เครือข่ายคลอง และวัด จากการสร้างและวิเคราะห์แผนที่ชั้นข้อมูล พื้นที่สวน เครือข่ายคลอง และวัด ด้วยแผนที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณกรุงเทพและปริมณฑล พ.ศ. 2449-2484

บทที่สอง

แสดงลักษณะบางประการเกี่ยวกับ การตั้งถิ่นฐาน “บาง” บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โดย

- (1) การรวบรวมรายชื่อ “บาง” ที่ปรากฏอยู่ในรายนามสถานที่ ได้แก่ ชุมชน วัด และคลอง จากแผนที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณกรุงเทพและปริมณฑล พ.ศ.2449-2484
- (2) การจัดเก็บข้อมูลบนแผนที่ข้อมูลสารสนเทศทางภูมิศาสตร์ (GIS)
- (3) การวิเคราะห์การกระจายตัวโดยการอ่านความสัมพันธ์ระหว่างตำแหน่งที่ตั้งของ ชุมชน วัด และคลอง

บทที่สาม

แสดงการวิเคราะห์พื้นฐานและการเปลี่ยนแปลงพื้นฐานเครือข่ายลำคลอง ในกรุงรัตนโกสินทร์ ระหว่างปี พ.ศ. 2450 และ พ.ศ.2550 โดย

- (1) การวิเคราะห์พื้นฐานเครือข่ายลำคลองจากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ.2450 และ พ.ศ.2550
 - สร้างแผนที่แสดงองค์ประกอบน้ำที่ปรากฏอยู่ในแผนที่ทั้งหมด
 - จัดทำตารางรายละเอียดองค์ประกอบน้ำ ได้แก่ ประวัติขององค์ประกอบน้ำ รายชื่อตามปรากฏในแผนที่ ลักษณะความสัมพันธ์ขององค์ประกอบน้ำและพื้นที่ริมน้ำ
- (2) การวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงพื้นฐานเครือข่ายลำคลอง
 - การนำแผนที่แสดงองค์ประกอบน้ำทั้งสองปี พ.ศ. มาซ้อนทับกัน เพื่อตรวจสอบการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น
 - การนำตารางรายละเอียดองค์ประกอบน้ำทั้งสองปี พ.ศ. มาเปรียบเทียบ เพื่อตรวจสอบการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

บทสรุป

ประมวลข้อมูลจากบทที่หนึ่ง สอง และสาม

ภาคผนวก

1.4 ขอบเขตการวิจัย

- 1) ขอบเขตเชิงกายภาพ: งานศึกษาโครงสร้างเครือข่ายคลองสวนโบราณในระดับภาพรวมครอบคลุมพื้นที่แม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ได้แก่ จังหวัดนนทบุรี จังหวัดกรุงเทพมหานคร และจังหวัดสมุทรปราการ งานศึกษาโครงสร้างเครือข่ายคลองสวนโบราณในระดับละเอียดและกระบวนการเปลี่ยนแปลงสู่ความเป็นเมืองครอบคลุมบริเวณกรุงรัตนโกสินทร์
- 2) ขอบเขตเชิงข้อมูล: แผนที่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณกรุงเทพและปริมณฑล พ.ศ. 2449-2484 แผนที่บริเวณกรุงเทพฯ พ.ศ. 2450 แผนที่บริเวณกรุงเทพฯ พ.ศ. 2475 และ แผนที่บริเวณกรุงเทพฯ พ.ศ. 2550

1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- 1) เพื่อเสริมองค์ความรู้เกี่ยวกับ กระบวนการตั้งถิ่นฐานด้วยแนวความคิดสอดคล้องกับธรรมชาติ
- 2) เพื่อเป็นฐานข้อมูล สำหรับการวิจัยค้นคว้าหาแนวทางการออกแบบและวางผังเมืองบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา